

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.96>

ПРАВО ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ НА БЕЗОПЛАТНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ ЯК ЕЛЕМЕНТ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ

Кувіла О.І.,

доктор філософії,

доцент кафедри юриспруденції

Чернівецького інституту

Міжнародного гуманітарного університету

Кувіла О.І. Право осіб з інвалідністю на безоплатну правничу допомогу як елемент доступу до правосуддя.

Стаття присвячена аналізу міжнародних та національних стандартів забезпечення права осіб з інвалідністю на безоплатну правничу допомогу. У ході дослідження з'ясовано суть права на доступ до суду відповідно до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року, Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю 2006 року, а також практики Європейського суду з прав людини. Особливу увагу приділено становленню системи безоплатної правничої допомоги в Україні. Під час аналізу положень міжнародних договорів, які становлять частину національного законодавства, було досліджено поняття і значення принципів рівності та недискримінації, зважаючи на їх роль у забезпеченні прав осіб з інвалідністю.

У ході роботи досліджено право на доступ до суду у світлі статті 6 Європейської конвенції з прав людини. Проаналізовано його складну структуру та комплексний характер, зумовлені широким трактуванням поняття доступності, яке включає, окрім правової регламентації, ефективні механізми практичної реалізації розглянутого права. Одним із таких дієвих механізмів є система безоплатної правничої допомоги. При тому, хоч обов'язок її встановлення прямо не впливає зі статті 6 Конвенції, більш ніж сорокарічна практика ЄСПЛ підтвердила, що відсутність в особи можливості скористатися відповідними видами послуг безкоштовно становить порушення її права на доступ до суду.

Проаналізовано нормативне закріплення права на безоплатну первинну та вторинну правничу допомогу в українському законодавстві. З'ясовано, що доступ осіб з інвалідністю до послуг первинної правничої допомоги безоплатно надається на загальних підставах. На противагу, задоволення заяви про надання вторинної правничої допомоги можливе лише за наявності визначених підстав. При цьому, для прийняття рішення про те, чи має особа з інвалідністю відповідне право, законодавець використовує фі-

нансовий критерій - рівень доходу заявника.

Проаналізовано статистичну інформацію центрів надання безоплатної правової допомоги за 2023 рік, яка свідчить про важливість системи саме для осіб з інвалідністю, які становили 12% від загальної кількості заявників у 2023 році. Використання послуг державних юристів під час цивільних, адміністративних, кримінальних проваджень демонструє вагомий роль системи безоплатної правничої допомоги в ефективному захисті особами з інвалідністю своїх прав та інтересів, що стала невід'ємним аспектом права на доступ до правосуддя.

Ключові слова: особа з інвалідністю, безоплатна правнича допомога, захист прав осіб з інвалідністю, доступ до правосуддя, принцип рівності, принцип недискримінації, складові права на доступ до суду.

Kuvila O.I. The right of persons with disabilities to free legal aid as an element of access to justice.

The article analyzes international and national standards for ensuring the right of persons with disabilities to free legal aid. The study clarifies the essence of the right of access to court under the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950, the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities of 2006, and the case law of the European Court of Human Rights. Special attention is paid to the development of the system of free legal aid in Ukraine. In analyzing the provisions of international treaties that are part of national legislation, the concept and meaning of the principles of equality and non-discrimination were investigated, taking into account their role in ensuring the rights of persons with disabilities.

The author examines the right of access to court in the light of Article 6 of the European Convention on Human Rights. The author analyzes its complex structure and comprehensive nature due to a broad interpretation of the concept of accessibility, which includes, in addition to legal regulation, effective mechanisms for practical

implementation of the right under consideration. One of these effective mechanisms is the system of free legal aid. Although the obligation to establish it does not directly follow from Article 6 of the Convention, more than forty years of ECtHR case law has confirmed that a person's inability to use the relevant types of services free of charge constitutes a violation of his or her right of access to court.

The author analyzes the regulatory framework for the right to free primary and secondary legal aid in Ukrainian legislation. It is found that persons with disabilities have access to primary legal aid services free of charge on a general basis. In contrast, an application for secondary legal aid may be granted only if certain grounds are met. At the same time, the legislator uses a financial criterion - the applicant's income - to decide whether a person with a disability has the relevant right.

The author analyzes the statistical information of free legal aid centers for 2023, which shows the importance of the system for persons with disabilities, who accounted for 12% of the total number of applicants in 2023. The use of the services of state lawyers in civil, administrative, and criminal proceedings demonstrates the significant role of the free legal aid system in the effective protection of the rights and interests of persons with disabilities, which has become an integral aspect of the right to access to justice.

Key words: person with a disability, free legal aid, protection of the rights of persons with disabilities, access to justice, principle of equality, principle of non-discrimination, components of the right of access to justice.

Постановка проблеми. Право на доступ до правосуддя є базовим елементом правової держави, який забезпечує громадянам можливість захисту своїх прав і свобод. Одним із ключових аспектів реалізації цього права є право на безоплатну правничу допомогу. Особливої цінності воно набуває для осіб з інвалідністю, які часто зіштовхуються з численними фізичними, інформаційними та соціальними бар'єрами, які перешкоджають ефективній реалізації ними своїх прав та свобод.

Необхідність захисту даної категорії осіб передбачає врахування специфічних потреб та обмежень, з якими вони стикаються у процесі звернення до державних органів чи посадових осіб. Адже часто неможливість реалізувати їхнє право на доступ до правосуддя пов'язано з низьким рівнем поінформованості, обмеженим доступом до послуг правничої допомоги через відсутність необхідної інфраструктури, транспорту, неналежний рівень підготовки фахівців, які надають відповідні послуги. З огляду на це,

зобов'язання держави щодо забезпечення права на доступ до суду включає як законодавче закріплення гарантій, так і створення матеріальних, соціальних, економічних умов для практичної їх реалізації. Важливим інструментом полегшення доступу до правосуддя осіб з інвалідністю стала система безоплатної правничої допомоги, яка покликана забезпечувати рівні можливості для захисту прав і свобод уразливих категорій населення без дискримінації.

Мета дослідження. Метою цієї статті є аналіз правових аспектів забезпечення права осіб з інвалідністю на безоплатну правову допомогу в Україні як важливого елементу доступу до правосуддя.

Стан опрацювання проблематики. Окремим питанням доступу до правосуддя та безоплатної правничої допомоги, проте без акцентування уваги на особах з інвалідністю, були присвячені дослідження І.Я. Ханюкової, О.О. Ханюкова, А.В. Богми, Д.В. Гончара, С.О. Кідалова, С.В. Вилкова, А.В. Коршенка, О.Г. Яновської, С.В. Оверчука та інших.

Виклад основного матеріалу. Стаття 3 Конвенції про права осіб з інвалідністю 2006 року, прийнятої в рамках Організації Об'єднаних Націй, проголошує, зокрема, такі принципи державної політики щодо забезпечення прав осіб з інвалідністю як недискримінація, рівність можливостей та доступність [1]. Саме вони є визначальними в регулюванні питань доступу до правосуддя, справедливого судового розгляду, встановлення механізмів ефективного правового захисту даної категорії громадян. Зокрема, рівності і недискримінації присвячена стаття 5 Конвенції, в якій гарантована власне рівність перед законом, спрямована на виховання толерантного суспільства, що поважає відмінності і дозволяє кожному брати повноцінну участь у його житті. Принцип недискримінації передбачає право будь-якої особи або групи осіб користуватися правами на рівні з усіма іншими без жодного винятку, обмеження або різниці. Основою недискримінації щодо осіб з інвалідністю виступають: повага до гідності осіб з інвалідністю, їх рівність перед законом, а також рівність їхніх прав, свобод та можливостей [2, с. 50]. Логічне продовження цієї норми можемо знайти у статтях 22 і 24 Конституції України, які встановлюють, що всі люди є вільними і рівними у своїй гідності та правах, мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом [3]. Незважаючи на те, що в зазначених положеннях немає прямої згадки про можливість доступу до безоплатної правової допомоги, очевидно, що саме вони становлять основу для подальшої розробки вузькогалузевого законодавства.

Окрему увагу звернемо на статтю 13 Конвенції під назвою «Доступ до правосуддя», яка

власне і встановлює мінімальні гарантії юридичного захисту осіб з інвалідністю. Більш детальний аналіз вказаної норми свідчить про те, що автори Конвенції мали за мету передбачити обов'язок держав-учасниць щодо забезпечення участі осіб з інвалідністю у всіх видах судових проваджень, дотримуючись разом з тим точності та лаконічності формулювань. Як результат - стаття 13 поділена на дві частини: із частини першої випливають зобов'язання щодо гарантування рівності і недискримінації, а також створення необхідних умов, зокрема й матеріальних, щодо належної участі осіб з інвалідністю у кримінальному провадженні; частина друга встановлює стандарти доступу даної категорії громадян до інших видів судового процесу [1].

Продовжуючи аналіз міжнародних актів, які гарантують право на звернення до суду та справедливий судовий розгляд, неможливо оминати увагою статтю 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [4]. Завдяки тлумаченням Європейського суду з прав людини ця норма, мабуть, найбільш повно на сьогодні відображає сутність права на доступ до суду та його гарантії. Адже найголовнішою метою використання того чи іншого засобу юридичного захисту ідеологи Конвенції та, у подальшому, ЄСПЛ, вбачали його реальність та ефективність. Це, звісно, не передбачає абсолютну впевненість особи у позитивному для неї результаті, проте означає гарантії дійсної можливості скористатися своїм суб'єктивним правом [5, с. 130]. Своєрідним продовженням вказаної норми можна вважати статтю 55 Основного Закону України, яка гарантує право кожного на звернення до суду, інших компетентних державних органів та посадових осіб для захисту порушених або невизнаних прав незалежно від раси, статі, етнічного чи національного походження, громадянства, мови, наявності фізичних чи розумових вад тощо [3].

Розглядаючи гарантії доступу осіб з інвалідністю до правосуддя, варто зазначити, що це право має комплексний характер, адже доступність означає не лише наявність матеріальних норм, що власне передбачають можливість звернення до суду. Воно охоплює широкий спектр принципів, процесуальних гарантій і процедурних норм, а також наявність необхідних умов, які дозволяють забезпечити ефективність регламентованого законодавством механізму. Звертаючись до практики Європейського суду з прав людини щодо тлумачення згаданої вище статті 6 ЄКПЛ, можемо зробити висновок, що можливість особи скористатися послугами безоплатної правничої допомоги під час звернення до суду або вже в ході судового провадження також є невід'ємною складовою права на доступ до правосуддя. Відсутність відповідних механізмів

становить практичні перешкоди в доступності оскарження, а отже – порушення процесуальних зобов'язань держави-учасниці Конвенції [6, с. 42].

Важливо розуміти, що право на безоплатну правову допомогу не має абсолютного характеру. Стаття 6 Конвенції надає державам досить широкі межі розсуду в питаннях нормативного закріплення умов, за наявності яких особа може скористатися відповідними послугами. ЄСПЛ оперує такими поняттями як «обґрунтоване занепокоєння щодо можливості особи оплатити професійну правничу допомогу» та «інтереси правосуддя». Відповідні формулювання знаходимо у висновку Комісії по справі «Грейнджер проти Сполученого Королівства» від 12 грудня 1988 року (заява № 11932/86). Так, спираючись на попередню практику Суду в даній категорії справ, Комісія зазначила, що фінансова неспроможність заявника оплатити професійну правничу допомогу не може бути єдиним критерієм для надання відповідних послуг на безоплатній основі. Друга умова, дотримання якої становить підставу для ухвалення такого рішення компетентним органом, - забезпечення інтересів правосуддя. Вона передбачає здійснення провадження таким чином, щоб жодна зі сторін не опинилася у невідповідному становищі щодо іншої, зважаючи на її скрутне матеріальне становище, інвалідність, погане володіння мовою, якою ведеться судовий розгляд тощо. Особливої ваги цей принцип набуває у провадженнях, де приватним особам протистоїть держава, представлена її компетентними органами чи посадовими особами (п. 47–50) [7]. Разом з тим, незважаючи на широку свободу розсуду держави в даній сфері, неможливість особи бути представленою в суді становить суттєве втручання у гарантоване Конвенцією право на справедливий судовий розгляд. Такого висновку ЄСПЛ дійшов ще 1979 року в рішенні по справі «Ейрі проти Ірландії (1)». Суд зазначив, що право на безоплатну правову допомогу прямо не впливає з частини першої статті 6 ЄКПЛ. Тим не менше, враховуючи неспроможність заявниці оплатити послуги професійного адвоката через її скрутне матеріальне становище, Суд дійшов висновку про те, що Ірландія не виконала свого зобов'язання та не забезпечила реальної можливості п. Ейрі постати перед компетентним органом з метою захисту своїх цивільних прав (п. 26–28) [8].

Аналізуючи положення українського законодавства у даній сфері, першочергово слід звернутися до норм Основного Закону. Так, стаття 59 Конституції України встановлює право осіб на професійну правничу допомогу, у тому числі й безоплатну, за дотримання відповідних умов [3]. З огляду на пряму дію норм Конституції, дане положення становить важливу гарантію

можливості скористатися ефективними засобами юридичного захисту кожним, хто перебуває під юрисдикцією нашої держави. Така допомога повинна бути реальною, доступною та нічим не обмеженою, що забезпечується наявністю мережі юридичних установ, які надають якісні та всебічні юридичні послуги [9, с. 54]. На основі статті 59 Основного Закону Верховна Рада 2 червня 2011 року прийняла Закон України «Про безоплатну правничу допомогу», завданням якого стала практична реалізація міжнародних стандартів у даній галузі та забезпечення виконання Україною взятих на себе зобов'язань за міжнародними договорами. У ньому вперше було закріплено поняття безоплатної правничої допомоги, яка визначається як «правнича допомога, що гарантується державою та повністю або частково надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел» [10]. Окрім цього, Законом встановлено гарантії, умови, підстави та порядок надання безоплатної правничої допомоги, систему органів, уповноважених надавати відповідні послуги, а також процедуру оскарження ухвалених ними рішень.

Саме з 2011 року в Україні розпочалася активна розбудова системи безоплатної правничої допомоги, тоді ж з'явилися такі поняття як «первинна» та «вторинна» правнича допомога. Розділ II Закону № 3460-VI присвячений безоплатній первинній правничій допомозі, що полягає в наданні правової інформації, консультацій та роз'яснень з правових питань, допомоги в складанні юридичних документів (крім процесуальних), а також допомоги в доступі до вторинної допомоги чи послуг медіації (частина друга статті 7) [10]. Даний вид допомоги надається на безоплатній основі кожному, хто перебуває під юрисдикцією України. Таким чином, усі особи з інвалідністю наділені правом на безоплатну первинну правничу допомогу на рівні з іншими та позбавлені необхідності аргументувати необхідність її надання.

На відміну від первинної, процедура надання безоплатної вторинної правничої допомоги є складнішою, оскільки зумовлена наявністю певних підстав та умов. Згідно з частиною другою статті 13 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» даний вид послуг полягає у складанні процесуальних документів, захисті та представництві в суді, інших державних органах, органах місцевого самоврядування тощо. Право на безоплатну вторинну правничу допомогу мають, серед інших, особи з інвалідністю, які отримують пенсію або державну соціальну допомогу ... у розмірі, що не перевищує двох прожиткових мінімумів для працездатної особи [10]. Фактично, з цитованої норми випливає, що для визначення наявності в конкретної особи з інвалідні-

стю права на безоплатну вторинну правничу допомогу застосовується не юридичний критерій (тобто, власне статус особи з інвалідністю), а фінансовий - рівень доходу заявника. Зокрема, у 2024 році таким правом могли скористатися особи з інвалідністю, якщо їх сумарний дохід не перевищував 6056 гривень [11]. Варто відзначити, що до серпня 2023 року вказана сума визначалась кратно до розміру *прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб*, проте після внесення змін до законодавства відповідний критерій було замінено на *прожитковий мінімум для працездатних осіб* [12, с. 13]. Це дало змогу розширити коло осіб з інвалідністю, котрі мають підстави для звернення до уповноважених органів щодо надання безоплатної вторинної правничої допомоги. Згідно з Річним звітом системи безоплатної допомоги за 2023 рік, послуги вторинної правничої допомоги було надано більше 6,5 тисяч осіб з інвалідністю, що становить 12% від усіх задоволених заяв. Найбільше звернень стосувалися цивільного, кримінального процесу та адміністративного судочинства [12, с. 16].

Статистична інформація, представлена центрами з надання безоплатної правничої допомоги, свідчить про високий ступінь актуальності даних послуг серед осіб з інвалідністю. Разом з тим, потрібно враховувати, що частиною четвертою статті 14 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу» встановлено обмеження щодо кількості звернень даної категорії осіб щодо надання безоплатної вторинної правничої допомоги. Так, відповідний вид юридичної допомоги може бути наданий особі з інвалідністю на безоплатній основі не більше шести разів протягом бюджетного періоду [10].

Висновки. Враховуючи викладене вище, можна підсумувати, що право на безоплатну правничу допомогу є важливою гарантією доступності правосуддя для осіб з інвалідністю. На жаль, через наявність певних фізичних або психічних вад, які зумовлюють повну або часткову втрату працездатності, вони становлять вразливу категорію населення, адже часто стикаються з численними фізичними, фінансовими та інформаційними бар'єрами, які ускладнюють їх доступ до професійних юридичних послуг. Це може призвести до того, що особа з інвалідністю або взагалі не зможе реалізувати своє право на доступ до суду, або ж опиниться у менш вигідному становищі порівняно з іншими учасниками процесу. Саме з метою захисту вразливих категорій громадян та забезпечення їх доступу до всіх необхідних послуг без дискримінації у 2011 році в Україні було запроваджено систему безоплатної правничої допомоги. Враховуючи положення міжнародних актів, які є складовою національного законодавства, практики Європейського суду з прав людини, можна стверджувати, що

функціонування даного механізму становить невід'ємну частину права на доступ до правосуддя осіб з інвалідністю, оскільки забезпечує рівні можливості для захисту їхніх прав та інтересів, сприяє їх максимальній інтеграції у соціальне і правове середовище та підвищенню рівня довіри до судової системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про права осіб з інвалідністю. № 995_g71. 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 10.11.2024 р.).
2. Ханюкова І.Я., Ханюков О.О. Огляд Українського законодавства щодо дотримання в Україні статей Конвенції ООН про права інвалідів: рівність та недискримінація і доступ до правосуддя. Український вісник медико-соціальної експертизи. 2020. № 2 (16). С. 49–55. URL: http://repo.dma.dp.ua/5498/1/ujmse_2015_2_13.pdf (дата звернення: 10.11.2024 р.).
3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр/ed20200101#Text> (дата звернення: 10.11.2024 р.).
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. № 995_004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004/ed20210801#Text (дата звернення: 10.11.2024 р.).
5. Пузирний В.Ф. Європейський стандарт (принцип) ефективного правового захисту в адміністративному судочинстві: досвід для України. *Нове українське право*. 2022. Вип. 6. Т. 2. С. 127–131.
6. Віткаускас Д., Диков Г. Захист права на справедливий суд відповідно до Європейської конвенції з прав людини: посібник для юристів / 2-ге видання. Київ: Pronto Print, 2019. 190 с. URL: https://www.echr.com.ua/wp-content/uploads/2018/06/spravedlyviy-sud-ECHR_UKR.pdf (дата звернення: 10.11.2024 р.).
7. Granger v. the United Kingdom: Report of the Commission. December 12, 1988. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-45433%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-45433%22]}) (дата звернення: 10.11.2024 р.).
8. Справа Ейрі (1): рішення Європейського суду з прав людини від 9 жовтня 1979 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_332#Text (дата звернення: 10.11.2024 р.).
9. Сидоренко Н.С., Анастасьєва Н.В. Право на безоплатну вторинну правову допомогу: основоположна задача публічного управління в контексті доступності правосуддя в Україні. *Scientific Collection «InterConf»*. 2024. № 200. С. 53–58. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/download/6184/6220> (дата звернення: 10.11.2024 р.).
10. Про безоплатну правничу допомогу: Закон України від 02.06.2011 № 3460-VI. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3460-17> (дата звернення: 10.11.2024 р.).
11. Про Державний бюджет України на 2024 рік: Закон України від 09.11.2023 № 3460-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-20#Text> (дата звернення: 10.11.2024 р.).
12. Річний звіт системи безоплатної правничої допомоги за 2023 рік. URL: <https://legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/zvit-systemy-bpd-2023-2.pdf> (дата звернення: 10.11.2024 р.).